

УДК 347.97/99

Тетяна ФУЛЕЙ,
начальник відділу наукових досліджень
проблем судочинства та його удосконалення
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук

УПРАВЛІННЯ ЗАЛОЮ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ

Управління залом судового засідання є однією із найважливіших суддівських навичок, необхідних для належного відправлення правосуддя, а тому її набуття та вдосконалення традиційно перебуває в центрі уваги закладів суддівської освіти.

Для вдосконалення наявних та отримання нових знань і навичок щодо управління судовим процесом в рамках українсько-канадського проекту судової співпраці 2010 року для суддів вже було розроблено навчальний посібник, присвячений тим проблемам, що виникають при здійсненні судочинства, як спілкування зі сторонами, що не мають представників (адвокатів), координація їх дій; вміння вести справу в межах позову; специфіка роботи з певними категоріями учасників судового процесу тощо [1]. Водночас низка інших, не менш важливих питань, що постають під час управління залом судових засідань, виявилася неохопленими, серед яких проблема гендерної рівності – не лише як окремих прояв загального принципу рівності, але і як важливий компонент «соціального контексту» правосуддя.

Проблематика гендерної рівності – дещо нова для суддівського корпусу, і не дивно, що вона викликає різне ставлення до неї. Зазначимо, що хоча окремі спроби окреслити гендерні проблеми правосуддя вже робилися у фаховій літературі [2], однак вони потребують подальшого дослідження.

Відповідно до статті 124 Конституції України юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, спектр «клієнтів

суду» та категорій спорів практично є необмеженим. До суду звертаються як особи, наділені великою владою, так і маргінальні елементи, з якими судді – якби у них був вибір – воліли б не зустрічатися, однак з якими вони змушені спілкуватися в ході розгляду справ. При цьому, зважаючи на «довіру, яку в демократичному суспільстві суди мають викликати в громадськості» [3], надзвичайно важливою є не лише неупередженість та безсторонність судді, але й саме враження неупередженості та безсторонності, оскільки, як зазначав Європейський суд з прав людини у відомій справі «Де Куббер проти Бельгії», «навіть видимість може бути важливою», тому «правосуддя повинно не тільки чинитися, потрібно також, щоб було видно, що воно чиниться» [4]. Відомий американський суддя Лернд Хенд (Learned Hand) якось зауважив: «Правосуддя залежить не стільки від правової діалектики, скільки від атмосфери в залі суду, а вона в кінцевому підсумку залежить головним чином від судді» [5]. В контексті гендерної проблематики це означає, що судді мають усвідомлювати умови життя жінок і чоловіків, які беруть участь у судовому процесі, ідентифікувати, при потребі, існуючі відмінності та слідкувати, щоб вони не породжували дискримінацію на підставі статі при розгляді справ.

Для належного розуміння проблеми гендерної рівності, яка, на жаль, в Україні є значно міфологізованою, важливо, насамперед, звернути увагу на кілька вихідних положень.

По-перше, всупереч поширеній думці, притаманній, зокрема, і суддівському корпусу, проблема гендерної рівності стосується не лише жінок, а рівною мірою жінок і чоловіків та відносин між ними. Гендерна рівність означає рівну присутність, наділення владою і участь представників обох статей в усіх сферах суспільного та приватного життя. Оскільки наділення чоловіків і жінок *de jure* рівними правами та можливостями (наприклад, шляхом законодавчого закріплення) не призводить автоматично до рівності *de facto*, і в реальному світі умови життя чоловіків і жінок децю відрізняються, ці відмінності в результаті призводять до різних наслідків, зокрема, дискримінаційного ставлення у різних сферах суспільного життя, в тому числі при здійсненні правосуддя.

Другою важливою вихідною умовою розуміння гендерної рівності є усвідомлення, що це – антонім до гендерної нерівності, а не гендерних відмінностей, і що гендерна рівність не є синонімом однаковості.

Третьою важливою передумовою є розуміння тем, довкола яких обертається гендер, якими є ідентичність, взаємодія та інституція, а також концептуальних взаємозв'язків між ними і всередині них [6]. Тут насамперед варто нагадати про різницю між поняттями «гендер» та «стать», а також про важливість розуміння механізму влади у гендерних дослідженнях.

Як відомо, слово «гендер» (gender) у перекладі з англійської мови означає граматичний рід (чоловічий, жіночий, середній) – категорію, властиву

різним частинам мови, насамперед, іменникові. Надалі поняття «гендер» почало означати соціостатеві характеристики статі, на відміну від власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних). «Гендер» відрізняється від поняття «стать» (sex) – сукупності анатомо-фізіологічних ознак організму, що забезпечує відтворення потомства і дозволяє розрізнити у більшості організмів чоловічі і жіночі особини [7]. Зауважимо, що в англійській мові слово sex має кілька значень, і означає не лише стать, але також сукупність психічних реакцій, переживань, установок і вчинків, пов'язаних з проявом і задоволенням статевого потягу. Саме це призвело до заміни англійського терміну «дискримінація на підставі статі» (sex discrimination) на інший – «дискримінація на підставі гендеру» (gender discrimination), ініціатором якого була майбутня суддя Верховного суду США Рут Гінзбург (Ruth Ginsburg).

Як зазначив Майкл С. Кімел, стать стосується біологічного апарату, чоловічої і жіночої особин, тобто нашої хромосомної, хімічної та анатомічної будови, тоді як гендер пов'язаний із змістом, що його ми вкладаємо у відповідні відмінності в рамках культури [6]. На відміну від статі, яка задається природно, гендер є продуктом соціалізації; це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальними, політичними, економічними і культурними контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі [8].

Центральним у розумінні поняття гендеру є належне усвідомлення механізму влади, оскільки гендерні відмінності породжуються передусім владою [6]. Таким чином, конструкція гендеру включає в себе нерівні владні відносини, що склалися історично і продовжуються досі, і які – принаймні в більшості сфер життєдіяльності – передбачають чоловіче домінування.

Лише розуміючи ці вихідні положення, можна належним чином окреслити гендерні аспекти, які виникають в ході управління залогом судового засідання. Ними є: усвідомлення та подолання гендерних стереотипів, використання гендерно нейтральної мови та невербальне спілкування.

Як відомо, стереотип – сукупність спрощених узагальнень про групу індивідуумів, яка дає можливість розподілити членів групи по категоріях і сприймати їх шаблонно, згідно з цими очікуваннями. Таким чином, стереотипи расових, соціальних і гендерних груп ведуть до сприйняття і ставлення до індивідуумів відповідно до необґрунтованих упереджених думок [9].

Однією з основних ознак стереотипів є те, що вони працюють як схеми, які управляють процесом обробки інформації [10]. Результати багатьох

досліджень показують, що інформація, яка відповідає певній схемі, швидше помічається і запам'ятовується. Наприклад, після перегляду одного і того ж відеозапису вечірки з нагоди дня народження жінки ті глядачі, яким її представили як офіціантку, запам'ятали, що вона п'є пиво і дивиться телевізор, а інші, яким повідомили, що вона працює бібліотекаркою, – що вона носить окуляри і слухає класичну музику [11]. Тобто при образі «офіціантки» спрацювала одна схема, а «бібліотекарки» – інша, й уся подальша інформація про вечірку визначалася цими схемами. Цей приклад яскраво демонструє, що схеми як систематизоване попереднє знання впливають на те, що ми сприймаємо і запам'ятовуємо, й «активація» певних схем визначає обробку інформації. Враховуючи це, суддям важливо розуміти, як працюють схеми обробки та відбору інформації, оскільки постійне сприйняття інформації є значною частиною їхньої повсякденної роботи.

Відповідно гендерні стереотипи виступають гендерними схемами, які управляють процесами обробки інформації таким чином, що вона сприймається, запам'ятовується й інтерпретується відповідно до стереотипних уявлень. Іншими словами, однакова поведінка по-різному тлумачиться й оцінюється, гендер виступає важливим критерієм категоризації.

Необхідно зазначити, що гендерні стереотипи як стійкі для даного суспільства в конкретний історичний період уявлення про відмінність між чоловіком і жінкою, про їх місце і роль у сім'ї й суспільстві [12] зазвичай можуть бути далекими від реальності, неточними, стійкими відносно нової інформації та вельми віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда. Окрім того, гендерні стереотипи можуть спотворювати істинну картину: по-перше, вони діють як збільшувальне скло, і відмінності між чоловіками і жінками підкреслюються в набагато більшому ступені, ніж є в дійсності; по-друге, залежно від статі, його/її дії зазнають різної інтерпретації й оцінки. Як наочний приклад часто використовується експеримент про сприйняття дорослими 9-місячної дитини, описаний Джоном та Сандрою Кондрі [13]: коли в одному з показаних епізодів маля заплакало після того, як з колиски несподівано вистрибнула іграшка, ті з глядачів, хто вважали дитину хлопчиком, сприймали «його» «розсердженним», тоді як інша група, якій дитину представили дівчинкою, сприймала «її» «переляканою».

Оскільки гендерні стереотипи можуть призвести до неправильного сприйняття інформації, тому їх необхідно, по-перше, усвідомлювати, а по-друге, змінювати. При цьому важливо пам'ятати про ненасильницький дискурс, оскільки «ламати» стереотипи – доволі небезпечний шлях: зламавши старі стереотипи, існує велика ймовірність побудувати на їхньому місці нові. Тому більш прийнятним видається еволюційний шлях – не «ламати», а поступово змінювати і долати стереотипи, насамперед, у власній свідомості [9].

Варто розуміти, що гендерні стереотипи та упередженість у судах є відбитком загальної гендерної упередженості у суспільстві: стереотипні уявлення про природу та роль статей, недооцінка жінок і того, що вважається жіночою роботою, міфи та хибні ідеї стосовно соціально-економічних реалій життя жінок та чоловіків поширені в судовій системі так само, як і в інших суспільних інституціях [14].

Особи, що звертаються до суду, можуть очікувати від судді різної поведінки. Одна категорія позивачів й позивачок, відповідачів й відповідачок очікують від судді (жінки чи чоловіка), що він чи вона поставиться до кожного з них неупереджено, недискримінаційно. Та не слід забувати й про існування іншої категорії осіб, які, навпаки, перебуваючи самі у полоні гендерних стереотипів, очікуватимуть від судді такого ж стереотипного мислення, яке притаманне їм самим. Особливо це проявляється у судових засіданнях.

Гендерна упередженість у судах залежно від ситуації, категорії справ, характеру спірних правовідносин може бути спрямована як проти чоловіків, так і проти жінок. До того ж це може стосуватися не лише сторін у справі, але й їхніх представників, зокрема, адвокатів. Так, в контексті утвердження гендерної рівності стосунки судді з адвокатами мають два найважливіші аспекти: щодо ставлення до адвокатів різної статі та стосовно реагування на прояви адвокатами гендерної дискримінації.

Не секрет, що окремим суддям-чоловікам, зокрема старшого віку, важко ставитися до молодих жінок-адвокатів як до професіоналів. Так, жінки-юристи у ставленні до себе часто відчують презумпцію їхньої некомпетентності, яку можна подолати лише за допомогою бездоганної роботи, тим часом як ставлення до чоловіків-юристів позначене презумпцією компетентності, яка може зникнути лише після їхніх численних значних помилок [15].

Існує низка стереотипних уявлень про жінок-адвокатів. Зокрема вважається, що вони можуть розглядати лише нескладні справи, проте не багатоепізодні кримінальні справи чи складні господарські справи. Інше стереотипне уявлення стосується прийнятних стилів поведінки у судовому процесі при допиті свідків чи зверненні до суду. Якщо напориста чи навіть агресивна поведінка чоловіків сприймається терпимо, то аналогічна поведінка жінок вважається недоречною або й узагалі неприпустимою, оскільки очікується, що вони поводитимуться спокійно й шанобливо, «як належить справжній жінці».

Судді повинні стежити за тим, щоб не проявились їхні власні припущення щодо вмінь і навичок адвоката, що ґрунтуються на статі цієї особи. Не рекомендується висловлювати коментарів щодо зовнішності та фізичних атрибутів жінок, оскільки компліменти, доречні в приватному житті, в судовій залі відволікають увагу від професійних якостей, спонукаючи

присутніх оцінювати жінку-адвоката на основі її зовнішності, а не вміння [14]. Абсолютно неприпустимі навіть «доброзичливі» зауваження та «жарти» на кшталт («Ось що я вам скажу, жіночко», «Дівчинко, послухайте» та подібні) і поводження з жінками-адвокатами як з «адвокatesами».

Проте особливо чутливими судді повинні бути до висловів, що лунають з вуст адвокатів, котрі можуть бути розцінені як прояви гендерної упередженості, та не залишати їх поза увагою. Зокрема, адвокати-чоловіки, особливо старшого віку, дозволяють собі не лише менторські нотки щодо молодших колег, але й глузування з молодих адвокатів-жінок, і судді повинні жорстко присікати такі витівки, як, зрештою, і будь-які інші спроби адвоката «покерувати» процесом.

Іншою проблемою, яка існує при управлінні залом судових засідань, є гендерна асиметрія мови, яка виявляється насамперед у асиметрії значення чоловічого та жіночого роду. Наприклад, так звані родові іменники та займенники можуть не стосуватися якоїсь конкретної статі, а означають жінку й чоловіка водночас, проте вони збігаються за формою зі словами чоловічого роду. Такі слова, як «керівник», «завідувач», «начальник», «перехожий», «виборець», «свідок», «учасник» і подібні не називають жінок. Численні дослідження, метою яких було визначити, в якому значенні сприймають родові іменники та займенники читачі/слухачі, виявили, що ці слова сприймаються лише як такі, що стосуються чоловіка, а не водночас позначають обидві статі [8], оскільки вони викликають в уяві переважно чоловічі образи.

Судді можуть не здогадуватися про те, що їхня мова може бути гендерно асиметричною або навіть сексистською. Зважаючи, що гендерно чуйні норми поступово закріплюються в українській мові, суддям рекомендується використовувати як в усному мовленні, так і в офіційних документах займенники «кожен», «він/вона»; назв професій і посад з відповідними родовими закінченнями (наприклад, вчитель/вчителька, директор/директорка, власник/власниця та ін.). Варто пам'ятати, що в сучасній мові суфікси -к-, -иц-, -ниц-, за допомогою яких утворюються слова жіночого роду, «поступово позбавляються емоційно-експресивних відтінків», стають нейтральними [12] (авторка, доповідачка, вихователька, вчителька, учасниця, заявниця, скаржниця, апелянтка, позивачка, відповідачка і подібні).

Іншими рекомендаціями є:

- уникати стереотипних, відверто образливих для жінок і чоловіків висловів на кшталт «як базарна баба» тощо;
- уникати узагальнень, які стосуються жіночих і чоловічих ролей в суспільстві, застосовуючи «принцип дзеркала». Наприклад, якщо хтось у судовому засіданні каже: «Він, як справжній чоловік...», можна відповісти, що «Вона, як справжня жінка...».

- уникати тверджень, які закріплюють у мові та свідомості гендерні стереотипи, наприклад: чоловіки – чудові керівники, надійні годувальники; жінки – чудові виконавці, турботливі матері;
- активно вживати обидва роди іменників, використовуючи гендерно симетричні форми: шановні учасники й учасниці; пані та панове; колеги та колежанки. Не слід лінуватися сказати «учасники і учасниці судового засідання», якщо йдеться про групу осіб, до якої належать і жінки, і чоловіки;
- варто використовувати закінчення жіночого року в іменниках, які його мають, або хоча б відповідні закінчення дієслів «Свідок сказала».
- вживати слова, які позначають людину за професією, посадою, видом занять, у жіночому роді, якщо йдеться про жінок, як в однині (позивачка, відповідачка, опікунка), так і в множині, створюючи нові форми іменників: заявниці, викладачки тощо.

Дуже велике значення має не лише словесна, але і невербальна поведінка суддів, а також оцінювання ними невербального спілкування інших учасників процесу. Як відомо, невербальне спілкування в чотири рази інформативніше, ніж словесне. У процесі взаємодії вербальні й невербальні засоби можуть підсилювати або послаблювати вплив один на одного. Оскільки мова невербального спілкування (погляди, міміка, пози тощо) є мовою не лише жестів, а й почуттів, суддя може несвідомо передавати як позитивні, так і негативні повідомлення кожному присутньому в залі суду певною своєю позою чи тональністю.

Зокрема, серед способів, якими судді передають негативні повідомлення, трапляються такі:

- поблажливо посміхатися жінкам і залишатися серйозними у розмові з чоловіками;
- уважно слухати чоловіків і підтримувати зоровий контакт з ними, але шелестіти паперами чи вивчати документи, коли покази дають жінки;
- розмовляти з чоловіками нейтральним тоном, проте говорити зі зверхністю або поблажливістю, звертаючись до жінок;
- частіше перепитувати жінок, переформулювати їхні покази та ін.;
- виявляти нетерплячість під час допиту жінок, що іноді може супроводжуватися коментарями і узагальненнями на кшталт «жінки багато базикають».

Як відомо, атмосфера в залі суду багато в чому визначає унікальність суду як громадського місця. Хоча сторони вважають слухання справи своєю приватною справою, однак це не відповідає дійсності. Відповідно поведінка суддів під час судового засідання впливає на формування довіри громадськості до суду. З огляду на таке, врахування гендерних аспектів

управління залогом судового засідання, зокрема, усвідомлення і подолання гендерних стереотипів, та використання гендерно нейтральної мови сприятиме підвищенню довіри до судової гілки влади.

Перелік використаних джерел

1. Управління залогом судових засідань. Навчальний посібник (у формі модуля). Академія суддів України. – Київ, 2010. – 216 с.
2. Мельник Т.М. Правові аспекти гендеру. – В кн.: Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 283-326; Фулей Т. І. Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник для суддів / Т. І. Фулей – К.: Тютюкін, 2010. – 240 с.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «П'єрсак проти Бельгії» (Piersack v. Belgium) від 1 жовтня 1982 р., заява № 8692/79, п. 30.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Де Куббер проти Бельгії» (De Cubber v. Belgium) від 26 жовтня 1984 р., заява № 9186/80, п. 24, 26.
5. Brown v. Walter, 62 F.2d 798, 800 (2-е видання, 1933). Цит. за: Justice for All. Bias-free Behavior and Language in Our Courts (2004).
6. Кімелл Майкл С. Гендероване суспільство / Пер. з англ. – К.: Сфера, 2003. – С. 3–4, 143, 148.
7. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. – Т. 3. – К.: Вид-во Аконіт, 2001. – С. 420.
8. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004. – С.11, 463–464.
9. Уповноважувальна освіта: Посібник для тренерів / Відп. ред. О.Суслова. – 2-е вид. – К.: Інформаційно-консультативний жіночий центр, 2002. – С. 100.
10. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004.
11. Cohen, S. E. (1981) Person categories and social perception: Testing some boundary conditions of the processing effects of prior knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 441–452.
12. «Ми різні – ми рівні». Основи культури гендерної рівності: Навчальний посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Семиколенової. – К.: «К.І.С.», 2007. – С. 30, 58.
13. Condry J., Condry S. Sex differences: A study of eye of the beholder // *Child Development*, 1976, v. 47, p. 812–819.
14. The Judge's Book. Second edition. National Conference of State Trial Judges of the Judicial Administration Division of the American Bar Association and the National Judicial College (1994). – P. 46, 58.
15. American Bar Association Commission on Women in the Profession, «Resolution and Report to the House Delegates», серпень 1988 р., стор. 12.

ФУЛЕЙ Т. Управління залом судового засідання: гендерні аспекти.

У статті коротко окреслені гендерні аспекти, які виникають в ході управління залом судового засідання, зокрема, пов'язані з розумінням гендерних стереотипів, а також використання гендерно нейтральної мови при відправленні правосуддя.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, гендерні стереотипи, гендерна асиметрія мови, гендерно нейтральна мова, стать, соціальний контекст правосуддя.

ФУЛЕЙ Т. Управление залом судебного заседания: гендерные аспекты.

В статье кратко очерчены гендерные аспекты, возникающие в ходе управления залом судебного заседания, в частности, связанные с пониманием гендерных стереотипов, а также использованием гендерно нейтрального языка при отправлении правосудия.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, гендерные стереотипы, гендерная асимметрия языка, гендерно нейтральный язык, пол, социальный контекст правосудия.

FULEY T. Gender Issues in Courtroom Management

The article provides an overview of gender issues arising in the courtroom management process including, inter alia, gender stereotyping and the need for use of gender neutral language during trial.

Key words: gender, gender equity, gender stereotypes, gender language asymmetry, gender neutral language, sex, social context of justice.